

SRETEN ŽUJOVIĆ (1899–1976): BIOGRAFIJA JEDNOG SRPSKOG REVOLUCIONARA

Dr Nemanja Dević*

APSTRAKT: Rad nastoji da na osnovu arhivske građe i memoaristike pruži zaokruženu sliku o životu komunističkog funkcionera i revolucionara, jednog od najbližih ratnih saradnika Josipa Broza iz Srbije. Budući da je u prvim posleratnim godinama postao partijski jeretik, sveobuhvatni osvrti na njegov život, pogotovo, ako bi ukazali na ratne zasluge, izostali su iz istoriografske produkcije o komunističkom pokretu. Učinjen je osvrt na njegovu sudbinu u međuratnom periodu, uz korišćenje do sada nepoznatih autobiografskih kazivanja iz 1956. i 1960. pohranjenih u Arhivu Jugoslavije, a zatim analizirana njegova politička i vojna biografija, te političke ideje koje je zastupao u kontekstu politike KPJ tokom Drugog svetskog rata. Kroz njegovu sudbinu prelamaju se dramatični politički procesi koji su obeležili istoriju srpskog naroda u 20. veku.

KLJUČNE REČI: Sreten Žujović, Josip Broz Tito, KPJ, Centralni komitet KPJ, Drugi svetski rat, komunisti, revolucija

Od Legije stranaca do Komunističke partije Jugoslavije

Sreten Žujović se rodio 24. juna 1899. u Maloj Vrbici, u tadašnjem srezu Kosmajskom. Ipak, njegova mesta prebivališta bila su vezana za očevu službu (po-reznika), pa ih je često menjao. Deo osnovne škole završio je u Leskovcu, a deo po povratku na Kosmaj u Koraćici; od 1909. porodica je živela u Beogradu, da bi se od 1914. u prvom ratnom zbegu uputili u Skoplje. Kao đak Trgovačke akademije, Sreten se sa srpskom vojskom 1915. povlačio preko Albanije, da bi naredne godine bio upućen na školovanje u Englesku. Tako se pokazalo da je spletom okolnosti i dinamičnog perioda u kom je živio Sreten Žujović za razliku od generacija svojih predaka često menjao mesta, pa čak i države svog boravišta. Već 1916. nalazio se u Francuskoj, na završetku srednje trgovačke škole u Eksan Provansu. „Kad je završeno školovanje delegacija srpske vlade u Francuskoj radila je na tome da se iz te škole

* Naučni saradnik, Institut za savremenu istoriju, Beograd, Republika Srbija
nemanjadevic4@gmail.com

pošalje nekoliko đaka u Pariz na Visoku komercijalnu školu. Pošto sam ja bio (...) četvrti u rangu, mene su odredili u prvu grupu u tu visoku školu. Međutim, meni se nije ostajalo u školi. U to vreme vodile su se borbe na francusko-nemačkom frontu, i ja sam želeo na front, ali me nisu pustili. Prijavio sam se u francusku vojsku, ali me nisu primili jer nisam imao odobrenje od srpskih vlasti. Zbog toga sam rešio da stupim u Legiju stranaca, jer se za ulazak u Legiju nisu tražila nikakva dokumenta“, kasnije je sam Žujović opisao momenat koji mu je promenio život.¹

O boravku Sretena Žujovića u Legiji stranaca (1918–1919) nije ostalo mnogo sačuvanih dokumenata. I on sam je u autobiografskim kazivanjima izbegao iznošenje detalja o tom periodu, premda su mu tada stečene veštine i znanja morali biti od velike koristi dve decenije kasnije. Ono što je posebno značajno jeste da se tokom boravka na Rajni, kod Vormsa, sreo sa Rusima – legionarima koji su mu preneli vesti o revoluciji i promenama koje su nastupile u nekadašnjem Carstvu. Nedugo iza toga, po povratku u Pariz, Žujović je upoznao i neke srpske omladince povezane sa Kominternom, koji su mu ostali u sećanju po tome što su „veličali Kerenskog, kupovali njegove knjige i hvalili se kako su revolucionari“.² Bez značajnijeg povezivanja sa ovim kružocima, Žujović se vratio u tek nastalu Kraljevinu SHS, verovatno pred kraj 1919. ili početkom 1920. godine. Vrlo brzo se zaposlio kao bankarski činovnik, ali i započeo društveni angažman; od 1922. započeo je sindikalne aktivnosti, a aktivno se bavio i sportom, kao fudbaler Sportskog kluba *Jugoslavija* (ranije *Velika Srbija*), koji je bio jedan od najuspešnijih u zemlji. Upravo sindikati i sportska društva bili su u godinama posle Prvog svetskog rata uporišta za regrutovanje mladih komunista. Žujović je ubrzo posle aktiviranja od jednog prijatelja dobio ponudu „da li bih ja pristao da partiska pošta dolazi preko mene, s tim da se ja inače ne mešam u partiske stvari“. To je bio i početak angažovanja Sretena Žujovića u komunističkom pokretu, budući da se početkom 1924. učlanio u KPJ, a već 1925. bio i prvi put uveden kada mu je policija u jednom pretresu pronašla ilegalni partijski materijal.³

Uključivanje u politički život Sretena Žujovića svakako treba sagledavati u kontekstu vremena posle Prvog svetskog rata, kada je usled velikih žrtava dolazilo do preispitivanja postojećih vrednosti monarhije, težnje ka smeni političkih generacija – i kada je novi naraštaj postajao sve glasniji u traženju političkih reformi i ostvarivanja svojih prava. U konkretnom slučaju, na Žujovića je moralo uticati i porodično nasleđe i prepoznatljivost tog prezimena u političkom životu Srbije, a, takođe, pripadnost njegovog oca opoziciji i finansijski krah porodice pred Prvi svetski rat nisu bili bez značaja za okolnost da će njegova kritika državne politike dolaziti s leva. Ono što je, međutim, razlikovalo komunističku političku platformu iz dvadesetih godina XX veka od predratne socijaldemokratske, jeste i dodatno zaoštren odnos prema „velikosrpskoj buržoaziji“ u rešavanju nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. Sledeći uputstva Kominterne, kao međunarodnog štaba revolucije, u rezoluciji njene sekcije KPJ o nacionalnom pitanju kao krivac za složene međunacionalne odnose u državi jednostrano je optužena srpska buržoazija koja želi da „parazitski živi od

¹ Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Memoarska građa (MG), 2013/3, 1–3.

² AJ, MG, 2013/3, 4–6.

³ AJ, MG, 2013/3, 7.

eksploatacije i pljačke naroda u novodobijenim krajevima, pa i na račun hrvatske i slovenačke buržoazije“. U oktobru 1924. KPJ je prvi put u jednom partijskom dokumentu stav o „vladajućoj srpskoj buržoaziji“ zamenila stavom o srpskoj „ugnjetačkoj naciji“.⁴ Prihvaćena su i druga načela koja je proklamovala Kominternu: ostvarivanje prava nacija na samoopredeljenje do otepljenja, jedinstvo nacionalne i klasne borbe; federacija kao oblik rešavanja nacionalnog pitanja.⁵ Planirana revolucija, koju je KPJ zagovarala od svog osnivanja, imala bi dve faze: buržoasko-demokratsku i socijalističku. U prvoj bi bilo rešeno nacionalno pitanje i, mimo ideja proleterskog internacionalizma, stvorene nacionalne države, a tek zatim bi se trebalo posvetiti klasnim promenama.⁶

Kako je jedan Šumadinac, potekao u tradicijama slobodarskog srpskog sela, mogao reagovati na ovakvo usmeravanje politike KPJ u rešavanju nacionalnog pitanja? Na primeru Sretena Žujovića vidi se da su partijski kadrovi u većini prihvatili ovakva stanovišta i da su ih od proklamovanih načela delile samo nijanse. „Sećam se, 1925. i 1926. godine bilo je nekih sporova po nacionalnom pitanju. Rista Stefanović nije tada baš sasvim prihvatao ovu levičarsku liniju. Što se mene lično tiče, mada su me kasnije oglasili za frakcionaša, ne bih mogao da kažem da sam se opredelio bilo za jednu bilo za drugu stranu. (...) Ja sam stvarno bolovao zbog toga što nema jedinstva.“ Poslednja rečenica Žujovićevog iskaza odnosila se na njegov stav prema (osuđenim) idejama Sime Markovića, kog je već u to vreme poznao. Iako se ispočetka dvoumio i bio pomirljiv prema Markoviću i njegovim istomišljenicima, Žujović je posle tzv. Otvorenog pisma Kominterne upućenog KPJ i označavanja Markovića kao frakcionaša prihvatio većinski stav i ostao dosledan politici novog rukovodstva partije. Njegovi kasniji tekstovi pokazaće da je u narednom periodu ostao „na liniji partije“, posvećen borbi protiv srpske buržoazije i politike koju su vodile elite Kraljevine.⁷

U to vreme Sreten Žujović se (od 1926.) nalazio na dužnosti sekretara reonskog komiteta KPJ na Vračaru, gde je delovalo 80 komunista. Politički eksponiran, često je dolazio u sukob sa vlastima. Najpre je 1927. dobio otkaz na poslu u međunarodnoj naftnoj kompaniji, što mu je omogućilo da lakše putuje po zemlji i ispunjava partijske zadatke. No, već 1929. bio je uhapšen i pretučen u zatvoru Uprave grada Beograda, a potom prebačen u Glavnjaču i izveden pred Državni sud za zaštitu države. I o ovim događajima glavni izvor su Žujovićeve autobiografska kazivanja. „Ja sam se u zatvoru ponovo bio ozbiljno razboleo i prebačen sam u bolnicu, tako da nisam ni prisustvovao suđenju u Državnom sudu za zaštitu države. Dovedi su me u sud samo kad je došao red na mene da budem saslušan, i posle kad je izricana presuda“, svedočio je 1956. godine. Iako je bio oslobođen, Žujović je u zatvoru 1929–1930. proveo više od šest meseci, da bi potom bio proteran u svoje rodno mesto i stavljen pod prismotru.⁸

⁴ Бранислав Глигоријевић, *Коминтерна, југословенско и српско питање* (Београд: Институт за савремену историју, 1992), 126, 160–161.

⁵ Десанка Пешић, *Југословенски комунисти и национално питање (1919–1935)* (Београд: Рад, 1983), 190.

⁶ Gordana Vlajčić, *KPJ i nacionalno pitanje u Jugoslaviji 1919–1929*, (Zagreb: August Cesarec, 1974), 136–137.

⁷ AJ, MG, 2013/3, 11–13.

⁸ AJ, MG, 2013/3, 14–23.

Iskustva pokazuju da su zatvor i policijska tortura, umesto da ih „leče“ i lišavaju zabluda, većinu hapšenih omladinaca radikalizovali. Od kritičara, oni su postajali istinski borci protiv države i poretka. Ujedno, zatvor i preživljena tortura od njih su činili poverljive kadrove, sa preporukom da napreduju u partijskoj strukturi. Očigledno, i za nekadašnjeg sekretara reonskog komiteta Vračara zatvor i držanje prilikom istrage bili su dodatna preporuka za usavršavanje, pa se u partiji blagonaklono gledalo na ideju da i on, shodno praksi, bude upućen na obuku u „prvu zemlju socijalizma“. Sreten Žujović je nadalje često menjao mesta boravka: od 1931. ponovo je bio u Beogradu, zatim u Jagodini i kraće u Arandelovcu, pa 1932. u Bajinoj Bašti. U poslednja dva grada već je živeo poluilegalno, pošto je u Jagodini izbegao novo hapšenje. Njegova iskustva pokazuju da je, ranije prožeta frakcijskim sukobima, KPJ u svim navedenim oblastima u centralnoj Srbiji bila periferna politička snaga – postojali su tek pojedini simpatizeri, a stari „partijci“ bili su uglavnom odani Simi Markoviću.⁹

Profesionalni revolucionar

U kazivanjima sa vremenske distance, Sreten Žujović je ostavljao utisak čoveka kome je partijski rad u mladosti postao ne samo ideološko opredeljenje, već i svojevrsan posao i način života. U skladu sa tim, izlagao je samo pojedinosti vezane za političke aktivnosti (i petnaest godina posle rata pažljivo je filtrirao podatke koje je davao o sebi, maksimalno izbegavajući osetljive delove), a tek na marginama pominjao je da je zasnovao porodicu i da je, dok je živeo u Jagodini, kraj sebe imao suprugu Lepu i sina Zorana.¹⁰ Nije se radilo tek o previdu: za „profesionalne revolucionare“ porodica, zavičaj i privatni život postajali su sporedne stvari, u odnosu na revoluciju koja je bila i posao i sama svrha življenja.¹¹ Kao da je reč o vojnoj organizaciji, funkcioneri KPJ dobijali su konspirativne zadatke i mesta službe i morali su da garantuju uspešnost misije. I Žujović je, budući da je bio eksponiran u radu, jednog momenta dobio pismenu direktivu iz Beograda da je neophodno da se premesti u Zagreb. Uputstva su bila kratka i jasna: „Poslali su mi nekoliko napoleona u zlatu i javili da krenem odmah za Zagreb.“ Pošto je došao u grad i javio se na partijsku vezu, dobio je instrukcije kako da se ilegalno prebaci u Austriju. To mu je ubrzo i pošlo za rukom uz pomoć partijskog punkta u Celju, a iz navedenih opisa u njegovim sećanjima vidi se da je već bio iskusan u radu i spreman za ilegalne akcije.¹²

Prema predviđenom planu, Žujović je po dolasku u Beč stupio u kontakt sa članovima CK KPJ koji su u to vreme delovali iz emigracije. Tom prilikom upoznao je većinu njih, među kojima i novog vođu partije Milana Gorkića. Kako je zabeležio,

⁹ AJ, MG 2013/3, 23–38.

¹⁰ Lepa i Zoran Žujović su se takođe od 1941. uključili u rad komunističkog pokreta, a jedno vreme proveli su i u partizanima, iako nisu bili neposredno vezani za Sretenu. *Документи централних органа КПЈ, НОР и револуција (1941–1945)*, даље: *Документи ЦК*, књига 6 (Београд: Комунист, 1986), 611, 697.

¹¹ Немања Девић, *За партију и Тита, партизански покрет у Србији 1941–1944*. (Београд: Службени гласник, 2021), 58.

¹² AJ, MG, 2013/3, 39–40, 44.

članovi vođstva partije najviše su se interesovali o političkim prilikama u zemlji, raspoloženju seljaka i mogućnostima za organizovanje revolucionarnog prevrata. Saopšteno mu je da treba da krene dalje, u Moskvu, ali bez posebnog otkrivanja detalja o kakvoj tačno se misiji radi; „prvo je bilo rečeno da trebam da radim u Profiterni“.¹³ Ubrzo su mu omogućili kontakt sa sovjetskom ambasadom u Beču, gde će biti povezan sa njihovom službom. Žujović je posvedočio na koji način su partijski kadrovi prebacivani u SSSR: „U Beču sam dobio jugoslovenski pasoš, naravno lažni, i posle sam morao da idem u sovjetsko poslanstvo da popunjavam upitnike. U to vreme čitao sam moskovsku Pravdu, pa sam dosta razumevao ruski i mogao sam nekako da se sporazumevam. (...) Posle čekanja od valjda mesec dana, ja sam najzad dobio odluku za ulazak u SSSR. Putovao sam vozom s lažnim pasošem. Dozvola je glasila da mogu putovati do sovjetske pogranične stanice Negoreloe. Rekli su mi da ću se javiti na šalteru pošte na stanici Negoreloe i tamo će me čekati novac i ostala dokumenta iz Moskve. Meni je to zvučalo malo nesigurno i ja sam službenika u poslanstvu pitao kako će to doći novac za mene u poštu Negoreloe, a on mi odgovori samo da to nije moja stvar, da će novac doći. Pošto sam ja stalno navaljivao da mi objasni kako će to doći i kako da se i kome javim na šalteru, službenik mi reče otvoreno: - Javiće te se tamo komesaru GPU.“¹⁴ Drugim rečima, trebalo je da ga sa pozitivnim karakteristikama prihvate i dalje upute direktno sovjetske bezbednosne službe.

Žujović je na granicu SSSR-a stigao na Božić 1934. godine. Zaista, bio je prema predviđenom planu prihvaćen od sovjetskih službi i upućen dalje prema Moskvi, uz novac i voznu kartu. Iz daljih opisa zapravo se vidi koja je bila svrha njegovog upućivanja u sovjetsku prestonicu i da se nije radilo o običnom partijskom zadatku. Kako interpretira A. Timofejev, komunističke partije u Evropi – članice Kominterne imale su u ovoj organizaciji izvor finansiranja, a pored toga i logistički oslonac, mesto za oporavak, restrukturiranje i obuku kadrova. Obuka, odnosno školovanje kadrova komunističkih partija u Moskvi imalo je ideološku – teoretsku osnovu, ali i praktičnu, sveobuhvatnu pripremu za oružani ustanak i partizanski rat u zemljama odakle su polaznici poticali. Na takvo partijsko školovanje poslat je i Žujović.¹⁵ Međutim, u maniru drugih memoarista-komunista, i on daje oskudne podatke o partijskom školovanju u Moskvi, više u anegdotskoj formi: da je posle položenog prijemnog ispita pohađao aspirantski tečaj pri KUNMZ (Коммунистический университет национальных меньшинств Запад) u trajanju od dve godine, vezan za ekonomsku struku, da se tamo „forsirano radilo“, da je imao problema sa ruskim jezikom i da je učio danonoćno. Nije pominjao ko su mu bili predavači, uglavnom poslani iz redova Kominterne, ali i NKVD-a i drugih službi. „Profesori su nam držali predavanja, a mi smo davali referate sa diskusijom“, sećao se Žujović, navodeći i da su pored predmeta vezanih za opšte obrazovanje aspiranti pohađali i kurseve vezane za marksizam, istoriju revolucionarnog pokreta, istoriju SKP(b) i sl. „Partijski život na univerzitetu bio je dosta živ. Svi student bili su članovi Partije. Podelili smo se po grupama koje su održavale svoje sastanke, a takođe bilo je

¹³ AJ, MG, 2/12–114, 3.

¹⁴ AJ, MG, 2013/3, 48–49.

¹⁵ Алексей Тимофеев, „Совјетска улога у школовању и припреми југословенског партизанског кадра до почетка Другог светског рата“, *Војноисторијски гласник*, бр. 2, (2009), 55–56.

i opštih sastanaka, na koje je obično dolazio neko iz Kominterne koji je držao predavanja. (...) Posle sam bio određen na praktični rad. Učestvovao sam u radu moskovskog aktiva u Kominterni.“¹⁶ Nije ostavio ma kakvu belešku koja bi govorila o tome kako su izvan teoretskog okvira kadrovi revolucije praktično pripremani za izvođenje prevrata u svojoj zemlji – čime je posle učešća u Legiji stranaca prečutao dve ključne epizode iz svoje predratne biografije. Ipak, zanimljiv je jedan detalj koji je on prepričao kao ne mnogo bitan: „Aspiranti su imali i dobre stipendije, toliko dobre da ja čak nisam mogao da potrošim svoj novac, pa sam ga ulagao na uložnu knjižicu.“¹⁷

Žujović otkriva da je i on, kao i drugi partijski funkcioneri, tokom boravka u Moskvi imao pseudonim: Aleksandar Rihter. Takođe, i da su u kadrovskom odeljenju Kominterne imali precizne podatke o njegovom partijskom radu, a da je zbog ranijeg hapšenja bio posebno podvrgnut saslušanjima, i da mu je predočeno da njegov držanje (verovatno zbog toga što nije dovoljno prkosio klasnom neprijatelju) „nije bilo sasvim pravilno“.¹⁸ U kasnijim osvrtima, Žujović je jednom prilikom naveo da je svaka od nacija prisutnih na KUNMZ imala svoju „nacionalnu trojku“ kao rukovodeći organ, od čega je u vreme njegovog boravka u Moskvi odgovorni u toj trojci bio Karlo Mrazović, hrvatski revolucionar zaposlen u Kominterni.¹⁹

Drugi memoaristi otkrivali su ponekad više detalja o školovanju pri KUNMZ. Vljako Begović je primera radi ostavio potpuno suprotno viđenje u odnosu na Žujovića, iako su im status i vreme partijskog školovanja bili slični: „Nije nam bilo teško da dan i noć studiram. Takmičili smo se u učenju i naša jugoslovenska grupa često je bila među prvima na Univerzitetu. Za to je bilo potrebno ne samo raditi već pomagati one koje zaostaju. Učili smo vojnu nauku, ratnu tehniku i postizali odlične rezultate u streljanju iz puške, puškomitraljeza i mitraljeza. Preduzimali duge noćne marševe s vojnom opremom i sa maskama na licu, ponekad i na temperaturi ispod minus dvadeset stepeni. Provodili noći čisteći snežne nanose sa železničkih pruga, išli u kolhoze da ubeđujemo slabo zainteresovane seljake da na vreme obave setvu i žetvu.“ Neki su, zavisno od kurseva na koji su raspoređeni, posebno izučavali diverzije, propagandu, vođenje gerilskog (partizanskog) rata.²⁰ No, važan detalj iz boravka u Moskvi, koji je i sam posebno istakao, jeste bio i Žujovićev prvi susret i poznanstvo sa Josipom Brozom.

Budući da se tada našao u Moskvi i da je već bio uključen u rad Kominterne, Sreten Žujović je uzeo učešća i na VII kongresu Kominterne 1935. godine. Radilo se o prekretnici u radu Kominterne, budući da je tada proklamovana politika „narodnog fronta“, a kao glavni cilj njenih članica – komunističkih partija u Evropi – određena borba protiv fašizma.²¹ Međutim, Žujović je bio prisutan tek na početku kongresa; pre njegovog završetka Milan Gorkić ga je pozvao na sastanak u jednom hotelu i u maniru šefa ilegalne organizacije mu saopštio da „iste noći moram poći u Jugoslaviju“. Za povratak je dobio precizne instrukcije: uz lažni pasoš i tačan broj

¹⁶ AJ, MG, 2013/3, 51–52.

¹⁷ AJ, MG, 2013/3, 53.

¹⁸ AJ, MG, 2013/3, 76.

¹⁹ AJ, MG, 2/12-114, 4–5.

²⁰ А. Тимофејев, н. д., 57–58.

²¹ Н. Девић, н. д., 59.

taksija koji će ga voziti do prve lokacije, preciznu maršrutu (prvim vozom do Varšave, drugim do Beča, gde dolazi do „javke“ i veze za dalji put), zadatke da se po dolasku u Jugoslaviju angažuje oko organizovanja konferencija sa seljacima i širi uticaj partije na selu u Srbiji.²² Stvaranje ma kakvog širokog političkog fronta u startu je bilo osuđeno na neuspeh, jer je partijsko rukovodstvo KPJ shvatilo da ga treba organizovati bez građanskih stranaka, „bez ikakvog učešća demokrata i drugih političkih partija, već da njima rukovode direktno komunisti“.²³ Žujović je na put krenuo posle godinu i po dana boravka u Moskvi, a detalji o povratku govore da se zaista radilo o uobičajenom profesionalnom revolucionaru, vojniku partije pripremljenom za nove zadatke u zemlji. Po povratku u zemlju je dobio i novu ulogu: postao je instruktor Centralnog komiteta KPJ, koji je na terenu usmeravao „liniju partije“.

Na partijskom radu u predvečerju Drugog svetskog rata

Prva stanica Sretena Žujovića po povratku u Jugoslaviju leta 1935. bila je Šabac. Tamo je našao razorenu partijsku organizaciju, slabu aktivnost komunista i zaplašene seljake. U ulozi instruktora CK KPJ, Žujović se povezo sa Pokrajinskim komitetom KPJ za Srbiju, ali je i tamo, po svom svedočenju, zatekao duh frakcijskih podela.²⁴ „U to vreme trebalo je politički mobilisati seljake za okupljanje u narodni front. Trebalo je stvoriti jedan masovni antifašistički pokret u gradu i na selu i osposobiti ga za akciju“, prisećao se kasnije Žujović. Obilazio je sela najpre u zoni Kosmaja, pa u šabačkom i valjevskom kraju, zatim oko Kragujevca, Čačka i na posletku oko Niša i Pirota. Budući da je i sam poticao sa sela u Šumadiji, Žujović je znao koje teme da pokreće, a da one budu razumljive i prihvatljive seljacima. Po svemu sudeći, izbegavao je ranije floskule o „velikosrpskoj hegemoniji“ i negativnoj ulozi srpskih elita u jugoslovenskoj državi. Interesantno je da u prvoj fazi rada instruktor CK nije uočavao naročitu opasnost od policije koja nije vršila antikomunističke akcije po selima, ali da je kao posledicu ranijih frakcijskih sukoba u jednoj prilici umalo izgubio glavu od svojih saboraca u okolini Kragujevca.²⁵ Po gradovima (izuzev Beograda, gde nije zalazio) se pojavljivao samo noću, i to u partijskim stanicama. Promena političkog kursa nalagala je i uspostavljanje kontakta sa zemljoradničkom levicom Dragoljuba Jovanovića, na čemu je i Žujović svesrdno radio. O svemu tome izveštavao je i CK KPJ u Beču, odnosno u Parizu, ponekad lično, ali uglavnom pismeno putem kurira: „Obično sam slao neku knjigu izdanja Srpske književne zadruge, pa sam na ivicama pojedinih strana pisao izveštaj hemiskim mastilom. Imena mesta i ljudi u tim izveštajima bili su ispisani šifrom. Uopšte, ako se radilo o nekoj važnijoj stvari, pisao sam šifrom. Oni iz Beča odgovarali su mi na isti način u prospektima i sličnim publikacijama koje su mi slali.“²⁶

Prelomni momenat u Žujovićevoj političkoj karijeri u međuratnom periodu bilo je njegovo kooptiranje u CK KPJ u Parizu 1936. godine. Interesantno je

²² AJ, MG, 2013/3, 56–57.

²³ AJ, MG, 2/12–114, 26.

²⁴ AJ, MG, 2013/3, 60.

²⁵ AJ, MG, 2013/3, 62, 64, 68, 71, 73.

²⁶ AJ, MG, 2013/3, 84.

da, iako je često putovao u Prag ili u Francusku, nijednom nije bio otkriven niti lišen slobode; on je to pravdao činjenicom da se dobro čuvao, i da je imao sedam ili osam lažnih pasoša sa kojima se kretao preko granice.²⁷ Tokom boravka u Parizu Žujović je bio angažovan i oko prikupljanja i slanja dobrovoljaca u Španiju. Međutim, nedugo po njegovom dolasku, desilo se i opozivanje i smena (kasnije i likvidacija) Milana Gorkića.²⁸ Pošto je Josip Broz faktički preuzeo rukovođenje partijom, Žujović je nastavio saradnju i sa njim, uključujući se u predstavništvo partije u Parizu. Naravno, transfer iz jedne u drugu struju nije prošao bez trzavica, s obzirom da Žujović nije oštro istupao protiv Gorkića, a ranije je bio njegov saradnik (na jednoj diskusiji ga je i branio), od novog rukovodstva je kažnjen partijskim ukorom zbog „političkog slepila“. „Dobro se sećam kad su nas pozvali Stari i Ročko (Čolaković) i rekli nam da celo Gorkićevo rukovodstvo mora da povuče zajedničku odgovornost.“ Za partijskog funkcionera ta vrsta kazne je delovala poražavajuće, ali očigledno i opominjuće, pa iza toga ne nalazimo bilo kakve istupe Žujovića protiv Broza. Naprotiv, ostao mu je do kraja lojalan. „Drug Tito je i tada pokazao prema meni puno takta“, zaključio je. Iako je kažnjen, a partijski centar u Parizu raspušten kao potencijalno sedište „gorkićevaca“, i nadalje je bio pozivan na sastanke CK KPJ.²⁹

U samo predvečerje Drugog svetskog rata, možda dan pre 1. septembra 1939. godine, Žujović se po Brozovoj direktivi vratio u Jugoslaviju. Najpre je došao u Beograd, a potom je po partijskom zadatku otišao u Niš i na jug Srbije. Ovaj deo Žujovićevog partijskog rada je već osvetljeniji u izvorima i uspomena-ma drugih učesnika događaja. Konkretno, put u Niš, a kasnije i u Makedoniju, opisao je Svetozar Vukmanović Tempo koji je sa njim na tom terenu radio u tandemu po nalogu CK KPJ. Zanimljivo je da je pred put Vukmanović dobio zadatak da motri na svog saborca: „Crni putuje s tobom – napomenuo je Ranković – on će ti pomagati, ali budući da je kažnjen, mora biti stalno pod tvojom kontrolom“. Jednom utisnuta sumnja večito je pratila partije, koji su iznova i iznova pred rukovodstvom morali da se dokazuju kao pravoverni.³⁰ Žujoviću je partijska kazna zvanično ukinuta 1940. godine, ali su sumnje opstale i kasnije. On je i dalje neumorno radio; posle Makedonije otputovao je u Split, gde se povezao sa lučkim radnicima i pomogao organizovanje njihovih protesta i štrajkova,³¹ posle čega je produžio za Zagreb i tamo uzeo učešća u radu V zemaljske konferencije KPJ (oktobar 1940.). U novembru je, u društvu Edvarda Kardelja, boravio u Sloveniji, u Trbovlju, i pomogao „tamošnjim drugovima u radu na učvršćenju partiskih organizacija“. Posle mesec dana Žujović se vratio u Zagreb, a tu su ga zatekli i martovski događaji 1941. godine. O tome će se kratko izjasniti: „Čini mi se da je sutradan, 28. marta, došla u Zagreb Mitra Mitrović da obavesti Starog o događajima u Beogradu. Stari mi je posle toga rekao da odmah krenem za Beograd.“³²

²⁷ AJ, MG, 2013/3, 89–92.

²⁸ Коста Николић, *Мит о партизанском југословенству* (Београд: Завод за уџбенике, 2015), 86.

²⁹ AJ, MG, 2013/3, 93–99; AJ, MG, 2/12–114, 33.

³⁰ Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, knjiga 1 (Zagreb: Globus, 1982), 95.

³¹ AJ, MG, 2013/3, 110–113.

³² AJ, MG, 2013/3, 114–115.

Žujović kao komandant Glavnog štaba partizanskih odreda za Srbiju

Sreten Žujović se tokom Drugog svetskog rata nalazio na nizu odgovornih pozicija, u jednom periodu i kao suštinski prvi ili drugi čovek komunističke organizacije u Srbiji. Lakše je rekonstruisati njegov ratni put u odnosu na česta predratna preseljenja i konspirativne zadatke. S obzirom na raniju partijsku kaznu, teško je proceniti momenat u kom se rehabilitovao i kada je postao jedan od najbližih saradnika Josipa Broza. Ipak, od momenta kada mu je poklonjeno poverenje, vidi se da je brzo napredovao u organizaciji. Pred rat je bio kooptiran i u Politbiro CK KPJ³³, u maju 1941. nalazio se na dužnosti sekretara vojne komisije pri KPJ u Srbiji (čiji su ogranci na terenu predstavljali začetak ove partijske vojske), da bi već krajem juna postao komandant Glavnog štaba partizanskih odreda za Srbiju.³⁴

Kako to da se baš Žujović već na početku rata našao na ovako odgovornim dužnostima može da bude kompleksno pitanje, ali kada se uzme u obzir njegovo iskustvo u ilegalnom radu, lojalnost aktuelnom partijskom rukovodstvu i poznavanje ljudi i prilika na terenu iz vremena kada je bio instruktor CK, spone sa Kominternom i ratničko iskustvo iz Prvog svetskog rata, možda je pitanje ko bi od tadašnjih Brozovih saradnika u Srbiji pre mogao da bude odgovarajuća ličnost u trenutku kada su političke ustanove komunističkog pokreta prerastale u vojne. Saborac Momčilo Moma Marković opisao ga je kao jednog od uzora nove generacije komunista: „Zastupao je smeđe stavove, za njega nije bilo nerešivog problema niti bezizlaznih situacija. (...) Sama njegova pojava mnogo je značila, jer su njegove vrednosti bile poznate i široko cenjene. Bio je omiljen čovek. Poznao je narod, a posebno mentalitet srpskog seljaka. Kao ilegalac, kretao se po Srbiji pre rata i u seljačkom odelu, pojavljivao se i na pijacama da bi uspostavio kontakt sa seljacima. (...) Uvek mi je bilo drago i korisno da čujem njegove ocene i analize aktuelnih događaja, jer je bio dobro obavešten i nije dogmatski mislio.“³⁵

Tokom Aprilskog rata Žujović se prvo bio sklonio na Kosmaj, držeći se u skladu sa taktikom KPJ po strani u prvim mesecima okupacije. Pasivnost je vladala u odnosu prema okupatoru, ali su političke aktivnosti, u trenucima kada su komunisti posle dve decenije prvi put legalizovali svoje aktivnosti na terenu, bile višestruko umnožene. Žujovića, kao sekretara vojne komisije, nalazimo početkom juna 1941. i u pregovorima sa Dragoljubom Jovanovićem i predstavnicima zemljoradničke levice oko zajedničke borbe. Borba je isprva trebalo da bude politička, ali je Josip Broz već tada nagovestio „mogućnost borbe s puškom u ruci, ako Nemci budu napali Sovjetski Savez“.³⁶ Posle 22. juna 1941. godine, kada je do takvog razvoja situacije i došlo, započela je i ubrzana militarizacije partije – i prerastanje Politbiroa KPJ u Glavni štab partizanskih odreda Jugoslavije (kasnije

³³ AJ, MG, 2/12–114, 67.

³⁴ Венцеслав Глишић, *Комунистичка партија Југославије у Србији* (Београд: Рад, 1975), 38–39, 46.

³⁵ Мома Марковић, *Сазревање револуције, сећања 1931–1941* (Београд: Београдски графичко-издавачки завод, 1984), 88–89.

³⁶ Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књига 3 (Београд: Службени гласник, 2008), 389.

preimenovan u Vrhovni štab). Žujović je tako postao član ovog štaba, a od 27. juna i komandujući u štabu za Srbiju. Kadrove je formalno imenovao CK KPJ, ali je presudna reč u odabiru bila Titova.³⁷

„Prvi sastanak Glavnog štaba za Srbiju održan je u Maloj Vrbici kod Arandjelovca. Prisustvovali smo Filip Kljajić, Nikola Grulović, Rodoljub Čolaković i ja. Branko Krsmanović nije prisustvovao tom sastanku jer smo ga poslali u Jagodinu da tamo formira komandu odreda“, sećao se kasnije Sreten Žujović. Po njegovoj rekonstrukciji, prvih dana jula 1941. štab za Srbiju je direktivama određivao komandu različitih partizanskih odreda koji su bili u nastajanju i putem kurira uspostavljao vezu sa njima, a narednih dana su njegovi članovi i pošli na teren, ne bi li otklonili teškoće skupčane sa prvim danima života u gerili i intenzivirali akcije. Od početka se težilo da KPJ zadrži prevlast u odredima koji bi okupljali i šire skupine rodoljuba: „Politički komesar treba da bude član Partije, a isto tako i zamenik. Ako komandant odreda nije član Partije, onda zamenik komandanta na svaki način treba da bude član.“³⁸

Sa Kosmaja, Žujović je najpre prešao u zonu oko Arandjelovca i Kragujevca, obilazeći odrede u Šumadiji, da bi onda otišao u Pomoravlje. Pored toga što je stalno bio u pokretu, on je pisao i partizanske koračnice i sastavio prvu partizansku zakletvu.³⁹ Pod pseudonimom Beli, 2. avgusta 1941. pisao je sa terena Brozu (tada još uvek stacioniranom u Beogradu), oslovljavajući ga sa „dragi prijatelju“: „Organizovanje odreda je uglavnom potpuno gotovo. Oni postoje već formirani i stupaju u dejstvo, pod rukovođenjem svojih komandi. Brojnost pojedinih odreda još nije velika i bilo je dosta teškoća da oni počnu sa akcijama. Ali od momenta kad su ispaljene prve puške i sprovedene prve 'bezglasne' (bez upotrebe oružja) akcije, stvari se kreću napred i odredi, istina još lagano, u porastu su.“⁴⁰ Zapažao je i niz propusta u organizaciji i nastojao da ih otkloni. Oko Čuprije i Paraćina vladala je nedisciplinacija. U nekim krajevima, poput Čačka, zabeleženo je da borbeni moral među partizanima nije bio naročito visok: „U tom pogledu mi smo malo oštrij i strogo ćemo naročito postupati prema partijcima (slabićima, paničarima, dezerterima – stavlajući ih na liniju pomagača neprijatelju)“. U Tamnavskom srezu pak od strane partizana „uzeta su 4 taoca koji su pušteni (1 je doktor iz Banjana, širio paniku i lažne vesti protiv SSSR-a)“. U susednom kraju, oko Kolubare, „streljali smo dvojicu (...) zbog nasrtaja na politkomesara“.⁴¹ Milana Blagojevića Španca kritikovao je jer je na svom bivaku istakao srp i čekić, iako je komunistima bila naređena mimikrija i stavljanje ideoloških obeležja u drugi plan. Konačno, sačuvao je sećanje da su se i neki od komandanata loše poneli u prvim akcijama, kao što je bio Koča Popović koji se u diverziji kod Ralje držao po strani.⁴²

Iz dostupnih izvora vidi se da je Žujović (tada pod novim, legendarnim ratnim nadimkom „drug Crni“) rano raskrstio sa dilemama o pogubnosti građanskog

³⁷ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992), 179.

³⁸ AJ, MG, 2013/3, II, 9–10.

³⁹ Н. Девић, н. д., 129.

⁴⁰ *Документи ЦК*, књига 1, 186.

⁴¹ *Isto*, 187–192.

⁴² AJ, MG, 2013/3, II, 10, 12.

rata, i da se u uslovima okupacije nije ustručavao od obračuna sa neistomišljenicima KPJ i njene političke linije. Hladnokrvno je ispričao kako su već u avgustu 1941. njegovi ljudi ubili jednog telegrafistu kraj Arandjelovca za kog su posumnjali da je provokator.⁴³ Sačuvano je i jedno njegovo naređenje komunistima na Kosmaju iz istog perioda, gde je podvlačio da komunisti ne bi trebalo da ostavljaju prostora za sentimentalnost, i gde je navodio konkretne osobe koje je trebalo likvidirati: „Povedite strogo računa o petokolonašima, doušnicima, konfidentima i izdajnicima. U ovom pogledu ne postoje nikakvi razlozi za ma kakvu sentimentalnost prema njima. (...) Dobio sam jedan izveštaj koji se odnosi na vas, te vam šaljem o tome neke podatke i nalažem da bezuslovno učinite sledeće: uhvatiti domaćina kuće u planini, kuća na Kosmaju sa celom porodicom (žena, sin ženjen i sna), ispitati ih sve i streljati. Svi su konfidenti.“⁴⁴ Sve ovo dešavalo se u periodu kada na terenu nije bilo anti-komunističkih akcija sa srpske strane, i kada su partizani širom zemlje stvarali atmosferu građanskog rata. No u isto vreme, komandanta Glavnog štaba za Srbiju nalazimo kao inicijatora savetovanja u Dulenu (16. septembra), gde su razmatrana pitanja vezana za organizaciju partizanskih odreda i razvoj pokreta – usmeravanje oštice borbe protiv okupatorskih garnizona. Kao posledica toga reorganizovane snage započele su napade na gradove, a 24. septembra umarširale su u Užice. Ujedno, na teritoriji pod njihovom kontrolom započelo je formiranje narodnooslobodilačkih odbora, „sutrašnjih nosilaca vlasti“, kako ih je Žujović nazvao.⁴⁵

Žujovićeva posebna zasluga za razvoj partizanskog pokreta u Srbiji, pored toga što je bio neumoran u radu na terenu, bila je i ta što je uticao na Broza da za središte aktivnosti i mesto boravka Vrhovnog štaba, umesto istočne Srbije, odabere lokaciju zapadne Srbije i Užica. Pritom, Žujović po sačuvanoj dokumentaciji nije odabrao ovaj teren na osnovu asocijacije na oslobodilačke tradicije ovog kraja, kako se to nekada navodi u literaturi, već pre svega zbog geografskog položaja koji je omogućavao veze sa Crnom Gorom i istočnom Bosnom. Kako je sam pojasnio, „u današnjoj situaciji ostvarenje zadataka moguće je u jugozapadnom kraju iz sledećih razloga: a) skoncentrisanost jačih naših snaga i naših eventualnih saveznika; b) geografski položaj i terenske mogućnosti.“⁴⁶ Kao posledicu tog odnosa i uticaja pred Titom, savremenik je primetio da su nakon dolaska Vrhovnog štaba u Užice upravo Žujović i Aleksandar Ranković ostavljali utisak najbližih Titovih saradnika: „Drug Žujović je intelektualac, govori perfektno francuski i nemački. (...) Uočio sam da je saobraćao na ravnoj nozi sa ostalim članovima vrhovnog štaba, a po nekada je i direktno naređivao drugu Marku.“⁴⁷

Saveznici koje Žujović pominje u oceni stanja u zapadnoj Srbiji u prvim mesecima ustanka 1941. bili su pripadnici vojno-četničkih odreda Jugoslovenske vojske –

⁴³ AJ, MG, 2013, II, 11.

⁴⁴ Istorijski arhiv Beograda (IAB), Uprava grada Beograda (UGB), SP-IV-211-A.

⁴⁵ *Саветовање у Дулену 1941. године: Сећања учесника, саопштења и расправе на округлом столу у Крагујевцу, 15. септембра 1981.* (Крагујевац: Историјски архив Шумадије, 1988), 5–11; *Proleter: organ Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije* (Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1968), 798–800.

⁴⁶ *Документи ЦК, књига 1, 174, 192.*

⁴⁷ IAB, UGB, SP-IV-286/11.

ravnogorci, u to vreme okupljeni u široj zoni oko Ravne gore pod komandom pukovnika Dragoljuba Mihailovića. Kroz Žujovićev stav prelama se politika vođstva komunističkog pokreta prema njima. Saradnja u lokalnim okvirima bila je poželjna, dok postoji prestiž komunista na terenu. Tako, nakon trzavica u Požegi 22. septembra i zarobljavanja lokalnih četničkih komandanata, Žujović u koordinaciji sa štabom na Ravnoj gori uređuje kako da se sukob prevaziđe, kao i da se oficiri puste na slobodu.⁴⁸ U drugom susretu Broza i Mihailovića (u Brajićima 26. oktobra), Žujović je bio jedan od trojice članova partizanske delegacije za pregovore.⁴⁹ Međutim, kako je rivalski pokret jačao, vođstvo KPJ (tada Vrhovni štab) nastojao je da ih ili potčini ili likvidira. Vremenom se iskristalisalo mišljenje da Mihailovića i njegove ljude treba prvo politički kompromitovati pred narodom, a zatim napasti i vojno uništiti. Tadašnji komandant Kraljevačkog NOP odreda Pavle Jakšić posvedočio je da ga je upravo Žujović, i to u septembru 1941. kada su partizani navodno insistirali na zajedničkoj borbi, posavetovao da u tajnosti radi protiv ravnogoraca. „Sa četnicima saradujte, ali njihove ljude na terenu...”, pokazavši rukom sečenje, što se teško može uklopiti u koalicionu borbenu saradnju“, zaključio je Jakšić.⁵⁰

Kada niz lokalnih sukoba bude prerastao u opšti rat između komunista i vojnih četnika u Srbiji, u užičkom kraju početkom novembra 1941. godine, Žujović se našao na čelu napada na četničke položaje oko Požege. U tim borbama bio je teže ranjen i izbačen iz stroja, što je bio i početak reorganizacije Glavnog štaba NOP odreda za Srbiju.⁵¹ Krajem 1941, kada ga je sreo Milovan Đilas, „izgledao je najratobornijim u odnosu na četnike, ali ne zbog toga što su ga ranili, nego što je u njima video kob svoje pobunjeničke Šumadije“.⁵² Jasno, za člana Politbiroa CK KPJ i partizanskog komandanta, kao primarni zadatak u revoluciji postavljao se obračun sa glavnim ideološkim neprijateljem – srpskom buržoazijom.

Hronologija kretanja i vojno-politička karijera 1942–1944.

Nemačka ofanziva u zapadnoj Srbiji, gubitak Užica i slobodne teritorije, rat sa četnicima – sve je to doprinelo da se krajem novembra partizanske snage ubrzano povlače prema Sandžaku i prelaze nemačko-italijansku demarkacionu liniju. Sreten

⁴⁸ Јован Радовановић, *Пожега у НОР и револуцији* (Пожега: Општински одбор Субнора, 1986), 93, 105–106; Сергије Живановић, *Ђенерал Михаиловић и његово дело* (Чикаго: пишчево издање, 1962), књига 1, 94.

⁴⁹ Н. Девић, *н. д.*, 260.

⁵⁰ Pavle Jakšić, *Nad uspomenu* (Beograd: Rad, 1990), 209. Žujović je ostavio sećanje i na ubistvo Živojina Pavlovića u Užicu 1941, kog po ilegalnom imenu zove Vlada. „Knjižaru 'Horizont' u Parizu držali smo da bismo preko nje slali materijal u zemlju, i da bismo se snabdevali literaturom. U toj knjižari radio je neki Vlada, zvani Ždrebe, ne sećam mu se prezimena. Utvrdilo se da je on u vezi s francuskom policijom. Onda smo likvidirali tu knjižaru i knjige, preneli u neki privatni stan, koji je Partija iznajmila za svoje potrebe. Kuhar mi je rekao da je nepobitno utvrđeno da Vlada ima veze s policijom. Godine 1941. u Užicu, Slobodan Penezić mi reče da se u nekom selu kod Užica nalazi jedan čovek, koji je pre rata držao komunističku knjižaru u Parizu i reče mi njegovo ime. Ja sam potvrdio da je on radio u knjižari 'Horizont' i rekao mu da naši treba tog čoveka odmah da uhvate. Naši su ga uhvatili i streljali“ (AJ, MG, 2013/3, 99–100).

⁵¹ ИАБ, УТБ, СП-IV-286/11; Ј. Радовановић, *н. д.*, 141–142.

⁵² Milovan Đilas, *Revolucionarni rat* (Beograd: Književne novine, 1990), 124.

Žujović je ostavio sećanje da je prelazak u italijansku zonu bio spasonosan moment: „Ta neprijateljska akcija uopšte nije bila koordinirana sa Italijanima. Na obali Uvca videli smo Italijane kako su mirno sedeli, kao da se njih sve to zajedno ništa ne tiče. A da su nas tamo Italijani sačekali vatrom, bilo bi svega i svačega“.⁵³ Pavle Jakšić je dobro zapazio da je to bio i moment kada se „u početku veoma aktivni Glavni štab Srbije“ utopio u centralno rukovodstvo i postao do kraja potčinjen CK i Titu.⁵⁴ To nije značilo i marginalizovanje samog Žujovića, koji je privremeno bio izbačen iz stroja, ali je 7. decembra 1941. prisustvovao sednici CK u Drenovi i učestvovao u donošenju odluka koje su poraz kvalifikovale kao „materijalnu štetu“, a višegodišnje napuštanje Srbije kao „privremenu evakuaciju“.⁵⁵ Sa Vrhovnim štabom i delom partizanskih jedinica, on se kretao preko Nove Varoši ka Rudom (decembar 1941.) i ovaj pokret ostao mu je u živom sećanju: „Pešačili smo tada kroz krajeve kroz koje je do tada čovek retko prošao. Zaostalijeg naroda nego što sam video tu i posle na Vlašiću u Bosni ja nikad ranije ni posle nisam video. (...) Čak nisu ni znali da je Nemačka okupirala Jugoslaviju i da se vodi oslobodilački rat.“⁵⁶ Kretanje Vrhovnog štaba pratio je i duh raskola, koji je sa njim prenošen u sve oblasti u koje su dolazili. Među do tada jedinstvenim ustaničkim snagama stvorena je diferencijacija, tako da eksponirani i ideološki utvrđeni antikomunisti budu likvidirani, a njihovi saborci (primarno angažovani na frontu sa ustašama) budu okupljeni oko Vrhovnog štaba u formi dobrovoljačkih odreda. Njih su komunisti indoktrinirali tek u drugoj fazi. Po Đilas, i ova originalna ideja upravo je poticala od Sretena Žujovića.⁵⁷ Žujović se o tome nije izjašnjavao, ali je potvrdio da su u nekoliko slučajeva već tada, u decembru 1941. i januaru 1942. jedinice oko Vrhovnog štaba likvidirale pojedine četnike ili čak vršile napade na odrede u zoni Foče i Višegrada.⁵⁸

Njegov dalji ratni put može najpreciznije da se rekonstruiše na osnovu dokumentacije CK KPJ, bilo da je on slao izveštaje sa terena ili primao instrukcije od Tita. U januaru 1942. nalazimo ga na sednici CK u Čevljanovićima (više Sarajeva), a u februaru u neposrednoj blizini Tita i Vrhovnog štaba u Foči.⁵⁹ Memoaristi iznose podatke da su on i Ranković u to vreme obavljali gotovo čitav organizacioni posao, pre svega oko organizacije vlasti i snabdevanja, a zatim i oko utvrđivanja autoriteta partije u novoj slobodnoj zoni. Milovan Đilas opisuje ga na sledeći način: „Tek prezdravio od rane, Žujović je bio u svesrdnoj i svestranoj akciji u kakvoj ga, mada po prirodi dinamičnog, nisam video.“⁶⁰ Na njega se nadovezuje opis Vladimira Dedijera, koji u svom dnevniku na dan 8. februara 1942. zapisuje: „Crni je neumoran. Ceo dan radi. Jutros mu dolaze seljaci – članovi NO odbora. On veli: 'Onih 150 sa smrznutim nogama i nijedan partizan koji sada krvari, neće dozvoliti da se vrati na

⁵³ AJ, MG, 2013/3, II, 42.

⁵⁴ P. Jakšić, *n. d.*, 145.

⁵⁵ *Документи ЦК*, књига 2, 190.

⁵⁶ AJ, MG, 2013/3, II, 43.

⁵⁷ M. Đilas, *n. d.*, 226.

⁵⁸ AJ, MG, 2013/3, II, 44–45.

⁵⁹ *Документи ЦК*, књига 3, 150, 251.

⁶⁰ M. Đilas, *n. d.*, 165.

staro.”⁶¹ Njegova predavanja, učešće na zborovima seljaka, ali i pisanje programskih tekstova o ciljevima partizanske borbe, od tada su bila svakodnevna. U nacionalno mešovitom području, gde su već počinjeni mnogi zločini u građanskom ratu, dodatno je isticao primere iz SSSR-a, „gde 170 naroda žive u slozi”.⁶² Učestvovao je i u formiranju komandi u drugim varošima u koje bi partizani ušli, poput Goražda ili Čajniča, angažujući se i tamo oko otklanjanja posledica verskog rata; „svi pokušaji da se ta mržnja otkloni ili bar ublaži nailaze na dosta jak otpor“, zabeležio je.⁶³

Idiličnu sliku iz pera partizanskih memoarista narušavaju činjenice iz dokumenata, gde se vidi da Žujović insistira na konfiskaciji imovine „narodnih neprijatelja“ odbeglih sa četnicima, ili gde se partijski funkcioneri pozivaju na njegov zaključak u „drugoj etapi“ revolucije da je „strijeljati nekoga tehničko pitanje (...) ali je osnovno ubijediti masu u neophodnost toga strijeljanja”.⁶⁴ Pred slabljenje i pad „Fočanske republike“ u maju 1942. Žujović je sa Ivom Lolom Ribarom i delovima 1. proleterske brigade krenuo put Hercegovine, gde su već učestale pobune ustanika protiv nametnutih komunističkih vođa, ali i zločini u tzv. levim skretanjima. Već 23. maja javio se iz Danića kraj Gacka, a narednih dana boravio je i u okolini Bileće i u pograničnoj zoni ka Crnoj Gori, sprovodeći „liniju partije”.⁶⁵ Žujović i Ribar su 6. juna 1942. poslali izveštaj Titu o stanju u Hercegovini; unutrašnji front i dalje im je bio primaran („likvidiramo petokolonaško vrenje“), a „brigada je na tom prostoru poništila rezultate nepr.[ijateljske] ofanzive od kraja pro.[šlog] mjeseca i pokušaj uspostave četničke vlasti.”⁶⁶ U sledećoj ulozi nalazimo ga posle sednice CK na Zelenjori 19. juna, gde je dobio zaduženje za partijski rad – pojačanje morala i političke svesti u vojnim jedinicama pod kontrolom Vrhovnog štaba.⁶⁷

Bilo je to u vreme priprema za Titov „veliki marš“, odnosno pohod proleterskih brigada na Bihać i Krajinu. Radilo se o prostoru koji su upravo u to vreme italijanske okupacione trupe napuštale i ostavljale ih hrvatskim oružanim snagama čiji je zadatak bio da tu formiraju novu upravu. I baš u toj „ničijoj zemlji“, uz mestimičan otpor ustaških i domobranskih jedinica, u momentu interegnuma učvrstiče se partizanske snage.⁶⁸ Pronicljivi Žujović je u maršu kroz muslimansko-hrvatske krajeve primetio da stanovništvo „ne uviđa nikakvu obavezu da nas nešto pomogne u ishrani”.⁶⁹ Utisak o neravnopravnom učešću naroda Bosne i Hercegovine u partizanskoj borbi posle iskustava žestokih borbi oko Kupresa i Livna (u kojima je uzeo učešća i Žujović) samo je moralo da se pojača. Seljaci su se nerado uključivali u partizanske akcije, a partijske organizacije ili su bile slabe ili ih (kao u Duvnu) nije ni bilo.⁷⁰ Suštinski je drugačije bilo u Glamoču, Mrkonjiću i drugim pretežno srpskim sredinama.

⁶¹ Vladimir Dedijer, *Dnevnik*, knjiga 1 (Zagreb: Mladost, 1981), 93.

⁶² *Isto*, 95–96.

⁶³ *Документи ЦК*, књига 3, 318–322.

⁶⁴ *Документи ЦК*, књига 4, 214.

⁶⁵ *Документи ЦК*, књига 5, 252, 368.

⁶⁶ *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије*, (даље: *Зборник НОР*), том II, књига 4 (II-4), (Београд: Војноисторијски институт ЈНА, 1955), 316–319.

⁶⁷ *Документи ЦК*, књига 5, 467.

⁶⁸ Н. Девид, *н. д.*, 504.

⁶⁹ *Зборник НОР*, II-5, (Београд: Војноисторијски институт ЈНА, 1956), 64, 65.

⁷⁰ *Isto*, 173–177, 247–251, 258–259; *Документи ЦК*, књига 6, 518–519.

U pauzi marševanja i borbi, Žujović je dosta pisao, pre svega za *Borbu i Proleter*. Iz tih članaka, koji su bili programski i direktivni, može se i rekonstruisati politika KPJ u jesen 1942. godine. Poverena dužnost – partijski rad u jedinicama – u praksi se po dolasku na određene teritorije pretvarala u kompletnu brigu o tamošnjima partijskim organizacijama: njihovom ustrojstvu, problemima, kvalitativnom sastavu, kadrovima na političkim funkcijama. Vrhunac je usledio po partizanskom zaposedanju Bihaća početkom novembra, kada je postao neka vrsta kadrovske rukovodioca čitavog područja, koji je uz to morao i da piše, obilazi zborove, pomaže organizaciju saniteta i pozadine. Pojačan obim posla i ponekad danonoćni rad nisu mu smetali: kako je zapisao Kosta Nađ, pred prvo zasedanje AVNOJ-a u Bihaću, Žujović je ocenjivao da sledi „prelomni korak revolucije“.⁷¹ Na kongresu je izabran za jednog od potpredsednika revolucionarne skupštine. Da „nema povratka na staro“ zaključio je i u svom govoru: „Naša Partija, drugovi, sa potpunim poverenjem gleda na stvaranje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije, gleda zato što su već sazreli uslovi i mogućnosti za to Veće.“⁷² I iz ovog i iz drugih njegovih tekstova u ovo vreme vidi se da je već 1942. bio apsolutno ubeđen u pobedu komunista u ratu u Jugoslaviji. Po takvom optimizmu pamtio ga je niz saboraca.

U januaru 1943. Sreten Žujović se nalazio neposredno uz svog vrhovnog komandanta, u Ostrožcu na Uni. Tu je kao član Vrhovnog štaba primao izveštaje iz drugih komandi, upozoravajući Broza već tada da se priprema velika neprijateljska ofanziva (operacija Vajs).⁷³ U prvoj fazi operacije Žujović se povlačio sa Vrhovnim štabom iz Krajine prema Hercegovini, uz detaljno izveštavanje o borbama i situaciji na terenu. U drugoj fazi značajno je i pismo koje je, uz Tita i Rankovića potpisao ispred partizanske komande, a u kom je nakon Martovskih pregovora određena nova privremena taktika partizanskih odreda: „Na svome putu tj. prilikom prebacivanja ne sukobljavajte se sa Nemcima, ne preduzimajte ma kakve akcije na pruži jer je to u interesu sadašnjih naših operacija.“ Ili, u drugom slučaju: „Najvažniji naš zadatak jeste uništiti četnike Draže Mihailovića i razbiti njegov upravni aparat koji predstavlja najveću opasnost za daljnji tok narodnooslobodilačke borbe.“⁷⁴

Kada ovakva politika bude doživela krah i kada se borbe budu produžile i kulminirale na Sutjesci, Žujović će biti raspoređen uz 1. proletersku diviziju, tačnije uz Koču Popovića, i sa njim u junu 1943. učestvovati u proboju na Balinovcu koji će biti spasonosan i za Vrhovni štab i druge partizanske jedinice.⁷⁵ Posle kratkog predaha, već u julu nalazimo ga u novoj misiji, kao jednog od rukovodilaca u privremenom štabu (komandi) jedinica za centralnu i istočnu Bosnu.⁷⁶ U avgustu je Žujović, zajedno sa Milovanom Đilasom i grupom rukovodilaca i 7. banijskom divizijom upućen na delikatan zadatak na teritoriji Glavnog štaba za Hrvatsku: da organizuju smenu Ivana Rukavine sa pozicije komandanta, a uz to i obidu jedinice ove komande i povrate autoritet Vrhovnog štaba

⁷¹ Kosta Nađ, *Bihaćka republika* (Zagreb: Spektar, 1982), 262.

⁷² *Документи ЦК*, књига 8, 595–596.

⁷³ *Зборник НОР*, II-7, (Београд: Војноисторијски институт, 1959), 438.

⁷⁴ *Документи ЦК*, књига 11, 139.

⁷⁵ P. Jakšić, *n. d.*, 348.

⁷⁶ *Зборник НОР*, II-10, (Београд: Војноисторијски институт, 1962), 75, 78.

onamo gde je bio poljuljan. Njihova misija dobijala je posebnu važnost u okolnostima pred kapitulaciju Italije.⁷⁷ Grupa je najviše vremena provela na severu Like i u Gorskom Kotaru, gde se dosta njihovih aktivnosti može rekonstruisati, ali ne i suštinski najbitniji Žujovićev odnos po pitanju Srba u Hrvatskoj i njihovoj ulozi u rukovođenju borbom, budući da su od Glavnog štaba Hrvatske bili minorizovani. Po P. Jakšiću, Žujović je prilikom jednog govora u Senju okupljenim Hrvatima zapretio da treba da uzmu većeg učešća u partizanskom pokretu, uz opomenu „mi ćemo pobediti i bez vas“. Po Đilas, Žujović je upadljivo ćutao na sve nepravde koje je uviđao na terenu.⁷⁸ U septembru 1943. dvojac Đilas-Žujović bio je prisutan na antifašističkoj skupštini u Sloveniji; kraj Kočevja su se sreli sa Kardeljom, vrhom partije i Oslobođilne fronte. Potom su ponovo na kratko bili u Hrvatskoj, da bi u oktobru krenuli u susret Vrhovnom štabu u Bosnu.⁷⁹

Sretna Žujovića potom nalazimo prisutnog na sednici CK KPJ u Jajcu 16–18. oktobra 1943. godine. Neko vreme ostaje uz Vrhovni štab, a u novembru 1943. po okončanju drugog zasedanja AVNOJ-a (gde je bio član predsedništva) i osnivanju revolucionarne vlade NKOJ-a dobija resor poverenika za saobraćaj.⁸⁰ Interesantno je da je jedan od najbližih Brozovih saradnika dobio resor za koji se ne bi moglo reći da je u ratnim uslovima bio među značajnijima. Međutim, treba imati u vidu da se u prvom sastavu NKOJ-a na mestu poverenika našlo (kao posledica sporazuma sa HSS-om i drugim političkim činiocima zastupljenim u „vladi“) svega nekoliko funkcionera KPJ. Svi oni su se manje-više našli u sporednim ulogama, osim Tita koji je zadržao svu moć. Činjenica da se Žujović našao u NKOJ-u morala je poticati iz njegove aktivnosti, lojalnosti, ali i držanja u momentu kada je u Jajcu prekrajana sudbina njegovog naroda. Kako je Đilas zabeležio, „Kardelj i ja smo imali isto gledište kao Tito: radikalnije su raspoloženi bili 'Srbijanci' – Žujović, Pijade, pa i Ranković, svojom ćutljivošću.“⁸¹

Na samom kraju 1943. i u januaru 1944. Žujović se nalazio u nekoj vrsti inspekcije 8. korpusa i partijskih organizacija u zapadnoj Bosni, gde je takođe imao bitnu ulogu u kadriranju unutar nedavno nastale jedinice kojoj su dodeljeni važni borbeni zadaci.⁸² I narednih meseci bio je mahom vezan za područje Drvara, premda ga u martu i aprilu 1944. ponovo nalazimo u pokretu, na Visu i u Bariju, gde je radio na koordinaciji aktivnosti sa savezničkim snagama. U Bariju je između ostalog stvorio i zastupništvo NKOJ-a na čelu sa Milentijem Popovićem.⁸³ Počet-

⁷⁷ *Документи ЦК*, књига 12, 445; V. Dedijer, *Дневник*, књига 2, 330.

⁷⁸ P. Jakšić, *n. d.*, 529; M. Đilas, *n. d.*, 316–321.

⁷⁹ M. Đilas, *n. d.*, 335; V. Dedijer, *Дневник*, књига 2, 418–431.

⁸⁰ *Зборник НОР*, I-6, (Београд: Војноисторијски институт ЈНА, 1955) 452; *Документи ЦК*, књига 14, 329–332.

⁸¹ M. Đilas, *n. d.*, 353.

⁸² *Документи ЦК*, књига 15, 107–112, 243.

⁸³ *Документи ЦК*, књига 16, 587–588. Iz ovog vremena značajan je Žujovićev portret iz pera Ficroja Maklina: „Crni, koga sam poznavao iz dana provedenih u Bosni, bio je jedan od istaknutih ličnosti partizanskog pokreta. Zaista, u ovom trenutku, on je bio praktično zamenik vrhovnog komandanta Tita. Po narodnosti Srbin, on je stekao ime kao gerilski vođa u prvim danima ustanka u Srbiji u leto 1941 godine. Pored vojnih sposobnosti, koje su bile znatne, bio je isto tako politički pronicljiv i izuzetno širokih vidika. On je takođe bio i prvorazredni organizator i čovek na kojeg se možete osloniti u sudbonosnim trenucima. Tito ga je koristio kao neku vrstu rezerve i slao ga da preuzme rukovodstvo u bilo kom delu zemlje, gde se stanje loše odvijalo po partizane ili je došlo do

kom maja vraća se u Drvar, za koji je vezana legendarna epizoda njegove biografije nepotvrđena u arhivskim izvorima. Naime, navodno je prilikom nemačkog desanta 25. maja 1944. godine, u dramatičnim momentima i prilikom popuštanja borbenog morala kod Tita, upravo on imao presudnu ulogu da se vrhovni komandant odbrani, a zatim i napusti pećinu i evakuise se pravcem koji je odredio Aleksandar Ranković.⁸⁴ „Zato je pri ocenjivanju Titove, i ličnosti Sretena Žujovića Crnog, nužno povezati Sutjesku 7–10. juna 1943. godine i Drvar 25. maja 1944. godine, kojima je zajednička crta Titova kolebljivost i neodlučnost, a odlučna borbena aktivnost Žujovića Crnog“, zapisaće Pavle Jakšić. U vremenu posleratnog partijskog obračuna sa Žujovićem, upravo je ovakva postavka stvari za njega bila otežavajuća okolnost, pošto se njegova inicijativa tumačila kao nelojalnost Brozu.⁸⁵ U narednim mesecima, ipak, Žujović je zauzimao odgovorne pozicije i obavljao zahtevne zadatke po Titovom nalogu.

Nakon drvarske operacije pridružio se štabu 1. proleterskog korpusa i sa njim se kretao sve do 20. jula 1944, kada je avionom opet prebačen u Bari, pa na Vis, odakle je otišao za Kazertu, gde je uz Tita kao član jugoslovenske partizanske delegacije uzeo učešća u razgovorima sa britanskim premijerom Vinstonom Čerčilom, komandantom savezničkih snaga u Sredozemlju generalom Henrijem Vilsonom i predsednikom jugoslovenske vlade Ivanom Šubašićem.⁸⁶

Po završetku tih razgovora, krajem avgusta 1944. prebačen je avionom na jug Srbije, sa zadatkom da koordiniše partizanske aktivnosti i učestvuje u pripremama za održavanje Antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije (ASNOS). Međutim, Žujović je po dolasku na teren bio stava da delegati odabrani za ASNOS nisu dovoljno reprezentativni (i dovoljno provereni od KPJ), pa je održavanje skupštine po njegovoj sugestiji, a Titovom direktivom, pomerenom i održano tek 10. novembra 1944. u oslobođenom Beogradu.⁸⁷

U napredovanju partizanskih jedinica u završnici građanskog rata, Žujović se od septembra 1944. kretao kroz Srbiju mahom pravcem kojim i Peko Dapčević i njegova Operativna grupa divizija. U oslobođeni Beograd vratio se posle tri godine, 23. oktobra 1944. godine, i odmah angažovao oko stvaranja upravnih i frontovskih organizacija, postajući prvo član predsedništva ASNOS-a i potpredsednik JNOF-a Srbije (novembar 1944.), a od formiranja privremene vlade DFJ 1945. i njen ministar finansija.⁸⁸ Pored svih ovih funkcija, Žujović je ostao i ideolog, što pokazuje niz njegovih sačuvanih govora i napisanih brošura iz 1945. godine.

vojne ili političke krize. (...) Stariji od većine partizanskih generala, on se borio u francuskoj legiji stranaca u Prvom svetskom ratu. Svojim širokim interesovanjem i prijatnim ponašanjem bio je zanimljiv saputnik, a i dovoljno siguran u svoj položaj u komunističkoj hijerarhiji, pa je mogao diskutovati o svakom problemu, ma kako bio polemičan“ (Navedeno prema: Душан Чкребић, *Коча Поповић, дубока људска тајна*, (Београд: Службени гласник, 2019), 154).

⁸⁴ Bojan Dimitrijević, *Ranković – drugi čovek* (Beograd: Vukotić media, 2020), 72–73; M. Đilas, *n. d.*, 386–387.

⁸⁵ P. Jakšić, *n. d.*, 450.

⁸⁶ *Документи ЦК*, књига 18, 447.

⁸⁷ *Документи ЦК*, књига 19, 211, 239; *Зборник НОР*, II-14, (Београд: Војноисторијски институт, 1981), 14; Н. Девић, *н. д.*, 560–561.

⁸⁸ *Зборник НОР*, II-14, 15, 262.

Protiv „velikosrpske buržoazije“

Jedno od najvažnijih pitanja koje se postavljalo za srpske komuniste ticalo se dileme jesu li ili nisu raskrstili sa svojim nacionalnim osećanjima i u kojoj su meri spremni da se suprotstavljaju politici nacionalne elite – koja je zbirno označena terminom „velikosrpska buržoazija“. Ali ta hipoteka vremenom se širila na čitav srpski narod, što pokazuje i direktivni – programski tekst objavljen 1937. u *Proleteru*, u kome se konstatuje da su Srbi „postali ugnjetajući narod“ koji je pomogao „šaćici beogradskih dahija da nabiju jaram hrvatskom, slovenačkom i drugim narodima Jugoslavije“.⁸⁹ Takav otklon nije bio obavezujući za druge jugoslovenske narode, što je objašnjeno u još jednom tekstu iz te godine (čije se autorstvo pripisuje Brozu): „Hrvatski komunisti nije neki 'internacionalista', koji visi u zraku, nego je on komunist – Hrvat, t. j. komunist koji se svim snagama zalaže za pobjedu hrvatskog naroda. Za srpskog komunistu internacionalizam znači, u prvom redu, dosljednu borbu protiv velikosrpske politike srbijanskih vladajućih klasa.“⁹⁰ U tom kontekstu treba sagledavati i nacionalna osećanja visokih srbijanskih funkcionera KPJ, poput Blagoja Neškovića, Sretena Žujovića i Aleksandra Rankovića. Oni su, ukoliko su želeli da napreduju u partiji, u mladosti morali da raščiste sa idejama o monarhiji, veri, tradiciji, posebnostima ili državotvornosti srpske nacije. Ne bi li se oslobodili sumnje da u njima živi prikriven duh srpskih imperijalista, oni su morali da neprestano potvrđuju svoj proleterski internacionalizam, ali i rešenost da se obračunaju sa protivnicima iz svog naroda. Kod Žujovića, koji je nacionalno pitanje u Jugoslaviji izučavao po kominternovskim principima direktno u Moskvi, taj odnos se u predratnom periodu najbolje sagledava na primeru makedonskog pitanja. Naime, on je 1940. boravio na prostoru tadašnje Vardarske banovine i, kako se sećao S. Vukmanović Tempo, podržavao je težnje tamošnjeg rukovodstva (na čelu sa M. Šatorovim) da stvore širok nacionalni pokret protiv Beograda, čak po cenu saradnje sa separatistima i velikobugarskim organizacijama.⁹¹

Sam Žujović u svojim uspomenuama je o ovom pitanju govorio nešto blaže, ali nije negirao da je pitanje statusa Makedonije posmatrao dijametralno suprotno u odnosu na srpske elite pre stvaranja Jugoslavije: „Ja sam smatrao da mi ne možemo raditi s onim koji je za to da se Makedonija i dalje tretira kao Srbija, odnosno da Makedonci nisu Makedonci nego Srbi. (...) Isto to važi i za one koji hoće da od Makedonaca naprave Bugare, ili Grke.“⁹² Ili: „Mi smo, dolaskom u Makedoniju, i posle učvršćenja toga rada, prvo postavili pitanje organizovanja masovne proslave Ilinenskog ustanka i pošli smo na prikupljanje masa po toj liniji. (...) Ta proslava Ilinenskog ustanka je izvela na ulice čitav makedonski narod. Ljudi su se veselili, igrali po ulicama, pevali nacionalne pesme, pa im čak ni žandarmi nisu mogli ništa.“⁹³ U isto vreme, komunisti su 1939. širom Kosova organizovali proteste zbog proslavljanja 550 godina Kosovske bitke, koje su videli kao velikosrpsku manifestaciju.

⁸⁹ „Srpski seljak i oslobodilačka borba ugnjetenih naroda Jugoslavije“, *Proleter*, septembar 1937.

⁹⁰ *Proleter*, 487.

⁹¹ S. Vukmanović, *n. d.*, 138.

⁹² *AJ, MG*, 2013/3, 108.

⁹³ *AJ, MG*, 2/12–114, 39–41.

Pišući za *Proleter*, Žujović je 1937. smatrao da srpski narod u budućnosti mora da sa sebe skine „ljagu i sramotni žig ugnjetačkog naroda“. Na drugoj strani, pozdravio je osnivanje KP Slovenije i KP Hrvatske, koje „ne vodi udubljivanju razdora među narodima Jugoslavije i jačanju separatizma“, već naprotiv „radi pojačanja borbe protiv nacionalšovinističkih uticaja“.⁹⁴ U ratu su se ovi pogledi dodatno radikalizovali. Navodili smo Žujovićeve stavove o srpskim nacionalistima, đeneralu Mihailoviću i njegovom pokretu, jugoslovenskoj vladi u Londonu. Jedan od tipičnih tekstova (objavljen u *Borbi* oktobra 1942.), iz kojeg se mogu čitati ovakvi stavovi, naslovljen je sa „Izbeglička vlada tone u sve sramniju izdaju, ali naša narodnooslobodilačka borba sve više jača“. U istom tekstu o Hrvatskoj i Hrvatima je pisao sa mnogo više razumevanja; da se „sve šire narodne mase i rodoljubivi elementi svrstavaju u redove boraca protiv okupatora i izdajnika Pavelića“, da je KPJ odigrala ključnu ulogu „u osveščivanju hrvatskih narodnih masa“, te da „zverstva ustaša (...) nisu mogla da zaslepe mržnjom Srbe u Hrvatskoj prema hrvatskom narodu“. Štaviše, zagovarao je i „bratstvo srpskog naroda i bugarskih vojnika“, bez obzira na činjenicu da je ta vojska bila okupatorska.⁹⁵ Žujović je bio začuđujuće fleksibilan i prema Albancima, bez obzira na ratnu ulogu i kolaboraciju. No kada je partija nalagala drugačije, kao po pitanju Sandžaka i likvidiranja tamošnje autonomije, on je dosledno sprovodio direktive i bio jedan od glavnih izvršilaca tog posla.⁹⁶

Njegovo pisanje programskih tekstova angažovanih u promovisanju politike KPJ nisu prestali ni kada je 1945. postao ministar, niti kada je rat završen. Sreten Žujović je smatrao da su komunisti „nožem i puškom“ osvojili slobodu i da im se vlast samo na taj način može uzeti. Često je istupao protiv „narodnih neprijatelja“. „Dugačka je ruka osvretnica našeg naroda“ (jul 1945.); „do danas, od osvete Kosova, srpski narod nema veće obaveze nego da se obračuna sa izdajnicima koji su pokušali da na njega bace ljagu“.⁹⁷ Iz brošura i tekstova koje je pisao 1944/1945. vidi se da je svest o negativnoj ulozi srpskog naroda, kako u Kraljevini, tako i u revoluciji 1941–1945, bila duboko utisnuta u razmišljanja ovog revolucionara. Srbija je po njegovom tumačenju bila poslušna Hitleru i pomagala je nemačkoj ratnoj privredi, istina pod prisilom; njeni izdajnici pak sabotirali su partizansku borbu i zatvarali oči pre stradanjem drugih naroda, a među Srbima širili „zarazu padanja duha, ponižavanja, ropstva, pasivnog podnošenja terora, demoralizacije i unakazivanja osećaja nacionalnog ponosa“.⁹⁸

Zbog svega toga, „situacija u Srbiji u vreme Drugog zasedanja AVNOJ-a dala je povoda neprijateljima naše zemlje da ospore pravo AVNOJ-a da govori i u ime srpskog naroda.“ Zato se u završnim borbama na Sremskom frontu 1945. pružala prilika, koja je prerastala u obavezu, da srpski narod „napregne sve svoje snage da bi dostigao ostale narode Jugoslavije u naporima u borbi za slobodu“.⁹⁹ Mobilizaciju svih snaga u Srbiji zagovarao je i kasnije, sa jednakim žarom u kampanji Narodnog

⁹⁴ *Proleter*, 586, 597.

⁹⁵ *Документи ЦК*, књига 7, 458–460.

⁹⁶ К. Николић, *н. д.*, 420.

⁹⁷ *Politika*, 8. 7. 1945; *Novi dani*, 14. i 28. 10. 1945.

⁹⁸ Sreten Žujović, „Obaveza i dug Srbije“, *Borba*, 19. 12. 1944.

⁹⁹ Sreten Žujović, *Lice Srbije danas* (Beograd: Prosveta, 1945), 6–9, 32.

fronta prilikom izbora za Ustavotvornu skupštinu novembra 1945. godine. Tada je Žujović bio poslanički kandidat u beogradskom Drugom rejonu. Na jednom od skupova je zaključio: „Ako ima još demokrata, oni su tu, oni koji vole svoju zemlju, oni su tu, u narodu, u frontu, a oni, i to obično među vodećim ljudima, ako nisu u frontu više i nisu demokrati. (...) Ima izvesna teza izvesnih ljudi, koji misle da ne može ni jedna stvar da pokaže rezultat ako nema opozicije. Ja se sa tim ne slažem. Ja mislim da baš snaga našeg fronta jeste u tome što smo jedinstveni i bez opozicije.“¹⁰⁰ Kada su se uoči izbora pojavili protivkandidati na pojedinim jedinicama (i u njegovom rejonu) u Beogradu, ponovio je svoja shvatanja slobodnih izbora: „Ama kome je palo na pamet da postavlja više kandidata. Ne zovemo mi građanina da bira nego da glasa.“¹⁰¹

Dalji razvoj događaja – eliminacija opozicije, trijumf Narodnog fronta, proglašenje republike i učvršćivanje komunista na vlasti – dodatno su doprineli samouverenosti kod nosilaca novog režima. Sreten Žujović je od novembra 1945. bio i narodni poslanik, blizak i pouzdan Titov saradnik sve do 1948. godine.

Pad Sretena Žujovića

Prve nesuglasice između Informbora i KPJ 1948. odrazile su se i na sudbinu Sretena Žujovića. Na sednici CK KPJ, održanoj na Dedinju 12. aprila 1948. on se izjasnio protiv slanja pisma – odgovora rukovodstvu SKP(b), postajući tako vodeći partijski funkcioner u Srbiji i jedan od najbližih iz Titovog okruženja koji su se usprotivili partijskoj politici. Nije otvoreno stao protiv Tita, ali je sama dilema bila dovoljna. Gotovo da je bio linčovan već tokom sednice, u momentu kada je lično Tito upirao prstom u njega i optuživao ga za izdaju. Već sutradan njegovi saborci su se ponovo sastali, kako bi diskutovali o njegovom „slučaju“. U maniru staljinističkih čistki protiv njega su aktivirane optužbe iz predratnog perioda i „davno pokopani grehovi“, a posebno ona da je „gorkićevac“. Jedan od prisutnih bio je i Ljubodrag Đurić, koji je posvedočio da su Žujoviću stavljane na dušu i mere štednje koje je sprovodio kao ministar finansija. „Tada sam se naslušao svačega: te da je Crni reflektovao i na Titov položaj, da je u svojoj radnoj sobi, u vili, imao veliku kartu Jugoslavije na kojoj je ubeležavao dejstva i lokacije partizanskih odreda i naše Armije poslednjih godina rata, da je samim tim reflektirao na položaj Vrhovnog komandanta. Da i ne pišem šta je izgovoreno o njemu kao gorkićevcu i starom frakcionašu. (...) Svaki član CK Srbije je morao da nešto kaže. Kako je dolazio red na mene da i ja nešto kažem, preturio sam po glavi šta bih mogao reći. Prisećao sam se Sretenovih drugarskih odnosa, ne samo prema meni već i prema svakom sagovorniku.“¹⁰²

I neki drugi docniji disidenti, poput M. Đilasa i P. Jakšića, naveli su da su koreni Žujovićeve „zavere“ traženi znatno ranije, u njegovoj bliskosti sa Gorkićem i samoinicijativnom akcijom tokom proboja na Sutjesci – a sve to navodno po direktivama iz Moskve u cilju eliminacije Tita. Đilas je pritom verovao u njegovu „zlokrvnost“ prema

¹⁰⁰ Sreten Žujović, *Govor na prvom vanrednom zasedanju ASNOS* (Beograd: JNOF, 1945), 6–7.

¹⁰¹ Драгољуб Јовановић, *Људи, људи* (Београд: Филип Вишњић, 2005), 122.

¹⁰² V. Dedijer, *Josip Broz Tito, prilozi za biografiju*, knjiga 1 (Zagreb: Kultura, 1955), 482–487; Ljubodrag Đurić, *Sećanja na ljude i događaje* (Beograd: Rad, 1989), 303, 305.

Titu, ali ne i da je ona mogla imati takve posledice.¹⁰³ Drugi, poput Rankovića, Mome Markovića i Dedijera, ostali su ubeđeni u njegovu izdaju. Već 7. maja 1948. je uhapšen (kada i Andrija Hebrang u Hrvatskoj), a na V kongresu KPJ u julu te godine isključen je iz Politbiroa i smenjen sa svih funkcija. Najpre je držan u kućnom pritvoru, a onda odveden u zatvor – ostatke nekadašnjeg zloglasnog mesta za komuniste, beogradsku Glavnjaču. Osuđen je na pet godina zatvora, oduzeta su mu odlikovanja i priznanja, a najveće ratne zasluge prećutane u zvaničnoj istoriji NOR-a.¹⁰⁴ Posle stroge izolacije i dužeg boravka u samici, u trajanju od dve godine, „revidirao“ je stavove izjavom pred CK KPJ novembra 1950. godine. Potom se i javno pokajao, kako pismom objavljenim u *Borbi*, tako i posebnom konferencijom za štampu. Od tada je, kao ranije pod režimom Kraljevine, živeo u izolaciji u rodnom selu. Njegov slučaj postao je primer kako se komunističko rukovodstvo obračunavalo sa svojim otpadnicima, ali i kako su „pokajnici“ mogli da se rehabilituju. Posle pada Rankovića 1966. vraćen je u članstvo SKJ, a onda se zaposlio kao komercijalni direktor *Borbe* i direktor Privrednog instituta u Beogradu. Iako više nije aktivno učestvovao u političkom životu, simboličan čin povratka bio je kada se 1969. prilikom proslave 50-godišnjice partije, nalazio u prvim redovima sa najzaslužnijim revolucionarima.¹⁰⁵ Rodoljub Čolaković je zaključio da je Žujović „bio i ostao vojnik Partije, što je najuverljivije dokazao kada je bio smijenjen. Primio je to disciplinovano i dostojanstveno i, sasvim u skladu sa svojom ličnošću, uporno je tražio samo jedno – da mu se pruži prilika da se i dalje bori za ono što je bilo smisao i sadržina njegovog života“.¹⁰⁶

Sreten Žujović je preminuo 1976. i od svojih nekadašnjih drugova i saboraca ispraćen je bez državnih počasti, samo kratkim nekrologom.¹⁰⁷ Možda je najbolji opis njegove sudbine, ali i posledice političkog marginalizovanja, u ime generacije mlađih komunista dao Dragoslav Draža Marković: „Vaspitan kao vernik postao sam ’verujući’ u KPJ. Ostao sam vernik; promenio sam samo veru: namesto u KPSS i Staljina, verovao sam u KPJ i Tita, Rankovića, Žujovića, Kardelja, Đilasa, Kidriča... A onda su počeli odlaziti – Hebrang, Žujović, Nešković, Đilas... Sa ’bogovima’ nestala je i vera. IV plenum i odlazak Rankovića doživeo sam kao ateist, nevernik već... Dugo je i trajalo...“¹⁰⁸

¹⁰³ P. Jakšić, *n. d.*, 396; M. Đilas, *n. d.*, 309; Koča Popović, *Beleške uz ratovanje* (Beograd: BIGZ, 1988), 156.

¹⁰⁴ К. Николић, *н. д.*, 473–474.

¹⁰⁵ Срђан Цветковић, *Између српа и чекића* (Beograd: Службени гласник, 2015), 528.

¹⁰⁶ Rodoljub Čolaković, *Kazivanja o jednom pokolenju* (Sarajevo: Svjetlost, 1980), 289.

¹⁰⁷ M. Marković, *n. d.*, 89.

¹⁰⁸ Dragoslav Draža Marković, *Život i politika*, knjiga 1 (Beograd: Rad, 1987), 210.

REFERENCE

- Cvetković, Srđan. *Između srpa i čekića*. Beograd: Službeni glasnik, 2015.
- Čkrebić, Dušan. *Koča Popović: Duboka ljudska tajna*. Beograd: Službeni glasnik, 2019.
- Čolaković, Rodoljub. *Kazivanja o jednom pokolenju*. Sarajevo: Svjetlost, 1980.
- Dević, Nemanja. *Za partiju i Tita: Partizanski pokret u Srbiji 1941–1944*. Beograd: Službeni glasnik, 2021.
- Dedijer, Vladimir, *Dnevnik*. Zagreb: Mladost, 1981.
- Dedijer, Vladimir. *Josip Broz Tito, prilozi za biografiju*. Zagreb: Kultura, 1955.
- Dimitrijević, Bojan. *Ranković – drugi čovek*. Beograd: Vukotić media, 2020.
- *Dokumenti centralnih organa KPJ, NOR i revolucija (1941–1945)*. Beograd: Komunist, 1986.
- Đilas, Milovan, *Revolucionarni rat*. Beograd: Književne novine, 1990.
- Đurić, Ljubodrag. *Sećanja na ljude i događaje*. Beograd: Rad, 1989.
- Gligorijević, Branislav. *Kominternu, jugoslovensko i srpsko pitanje*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992.
- Glišić, Venceslav. *Komunistička partija Jugoslavije u Srbiji*. Beograd: Rad, 1975.
- Jakšić, Pavle. *Nad uspomnama*. Beograd: Rad, 1990.
- Jovanović, Dragoljub. *Ljudi, ljudi*. Beograd: Filip Višnjić, 2005.
- Jovanović, Dragoljub. *Medaljoni*. Beograd: Službeni glasnik, 2008.
- Marković, Dragoslav. *Život i politika*. Beograd: Rad, 1987.
- Marković, Moma. *Sazrevanje revolucije: Sećanja 1931–1941*. Beograd: BIGZ, 1984.
- Nađ, Kosta. *Bihaćka republika*. Zagreb: Spektar, 1982.
- Nikolić, Kosta. *Mit o partizanskom jugoslovenstvu*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2015.
- Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd: VINC, 1992.
- Pešić, Desanka. *Jugoslovenski komunisti i nacionalno pitanje 1919–1935*. Beograd: Rad, 1983.
- Popović, Koča. *Beleške uz ratovanje*. Beograd: BIGZ, 1988.
- *Proleter: Organ Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije*. Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta, 1968.
- Radovanović, Jovan. *Požega u NOR i revoluciji*. Požega: Opštinski odbor SUBNOR, 1986.
- *Savetovanje u Dulenu 1941. godine: Sećanja učesnika, saopštenja i rasprave na okruglom stolu u Kragujevcu 15. septembra 1981*. Kragujevac: Istorijski arhiv Šumadije, 1988.
- Timofejev, Aleksej. „Sovjetska uloga u školovanju i pripremi jugoslovenskog partizanskog kadra do početka Drugog svetskog rata“. *Vojnoistorijski glasnik*, br. 2, (2009), 55–77.

- Vlajčić, Gordana. *KPJ i nacionalno pitanje u Jugoslaviji 1919–1929*. Zagreb: August Cesarec, 1974.
- Vukmanović, Svetozar. *Revolucija koja teče*. Zagreb: Globus, 1982.
- *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*. Tom I, knjiga 6. Beograd: Vojnoistorijski institut JNA, 1955.
- *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*. Tom II, knjiga 4. Beograd: Vojnoistorijski institut JNA, 1955.
- *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*. Tom II, knjiga 5. Beograd: Vojnoistorijski institut JNA, 1956.
- *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*. Tom II, knjiga 7. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1959.
- *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*. Tom II, knjiga 10. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1962.
- *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*. Tom II, knjiga 14. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1981.
- Živanović, Sergije. *Đeneral Mihailovići njegovo delo*. Čikago: piščevo izdanje, 1962.
- Žujović, Sreten. *Lice Srbije danas*. Beograd: Prosveta, 1945.
- Žujović, Sreten. *Govor na prvom vanrednom zasedanju ASNOS*. Beograd: JNOF, 1945.

SRETEN ŽUJOVIĆ (1899–1976):
BIOGRAPHY OF A SERBIAN REVOLUTIONARY

Nemanja Dević, PhD*

Summary

Sreten Žujović (1899–1976) was one of the leading collaborators of Josip Broz from the territory of Serbia in the period before and during the Second World War. The facts from his biography show that the Yugoslav communists prepared for the revolution and civil war well before 1941, and that the Comintern played a crucial role in their training and ideological formation. Through the life of Sreten Žujović, we can also see how factional struggles within the KPJ weakened the influence of the party in Serbia, and that the conflict between Broz and Gorkić was particularly fatal for their organization. It was shown, however, that Broz was ready to accept cadres who previously belonged to another current, so Žujović was included in the Politburo of the Central Committee of the KPJ, and in June 1941. he became the commander of the Main Staff of the NOP detachment in Serbia. One of the most important demonstrations of loyalty, on the other hand, was the constant reckoning with the 'Greater Serbian bourgeoisie', the political elite and the bourgeoisie class from among its own people. Furthermore, from 1942, Žujović held various leadership positions in the Partisan movement, showing how political institutions take precedence over military ones. He continued his political career even after the war in 1945, as Tito's minister, deputy and close associate. But when there was a big turn in the relations between the USSR and Yugoslavia in 1948, this communist official showed that proletarian internationalism can be applied in relations with his compatriots, but not with the "first country of socialism" in which he was educated and formed. Not accepting the course of the conflict with the IB, Sreten Žujović was dismissed and sentenced to prison. With that, he became another symbol: the way in which KPJ treats dissenters from its ranks, but also how rehabilitation is possible after "revision of positions".

KEYWORDS: Sreten Žujović, Josip Broz Tito, KPJ, KPJ Central Committee, World War II, communists, revolution

* Research Associate, Institute for Contemporary History, Belgrade, Republic of Serbia
nemanjadevic4@gmail.com